De nostalgische sensatie

Olivier Rieter

Tijdens het schrijven van mijn proefschrift over nostalgie in Noord-Brabant wandelde ik enkele malen door de Helmondse nieuwbouwwijk Brandevoort, vol met huizen die naar het verleden verwijzen en ook door het gerestaureerde vestingplaatsje Heusden. Als een moderne flaneur, een term onder meer gebezigd door de Duitse cultuurfilosoof Walter Benjamin, kuierde ik door de straten en liet alles wat ik zag op me inwerken. Een flaneur is een moderne wandelaar die niet primair geboeid is door natuur, maar door de producten van de menselijke geest, door cultuur. Met een knapzak vol theorie ging ik op pad door beide locaties, met een geestesgesteldheid van geïnformeerde verwondering.

Ik had niet zozeer aandacht voor de architectuurvisies die achter het gebouwde verborgen gaan, ook interessant, maar het ging me meer om de details van wat ik zag. Welke associaties riepen deze details bij me op? Welke connotaties kleefden eraan en ook aan het geheel van de gebouwde omgeving? Werd er bij mij een nostalgisch effect opgeroepen? En zo ja, waar zat hem dat dan in?

Door de week zijn de Brandevoortse straten deels leeg, omdat de tweeverdieners elders aan het werk zijn. We zien hier een trapgevel, dakkapellen en kruisramen die alle voor een sfeer van 'vroeger' zorgen.

Vervreemding

Brandevoort werd aan het einde van de jaren negentig gebouwd als een wijk om Helmond aantrekkelijk te maken voor mensen die zich in de regio wilden vestigden. Het gaat om een locatie met huizen uit het duurdere segment waarin alles naar ‘vroeger’ verwijst, maar er niet uit stamt. Men bezoekt er (of woont er in) een ‘idee over het verleden’ eerder dan dat het gaat om een omgeving die werkelijk met het uitgebeelde verleden samenhangt.

In Brandevoort zag ik huizen met trapgevels en kruisramen, bruggetjes over een kunstmatig stroompje, sierlijke lantaarnpalen, boogdoorgangen, naamborden met zwierige letters en ouderwetse straatnamen als ‘Lindt’ en ‘De Plaetse’. Het centrum van de wijk heet ‘De Veste’, ook een archaïserende benaming. Dit centrum is tevens het meest markante stukje Brandevoort. Hier is het verleden nagebootst op een manier die in de vakliteratuur ‘hypnagogisch’ wordt genoemd. Wat er wordt getoond is meer trouw aan ‘het’ verleden dan het werkelijke, organisch gegroeide verleden ooit zou kunnen zijn. Een vrouw die ik interviewde zei dat haar zoontjes van zeven en negen hun wijk mooier vonden dan de historische Franse stadjes die ze bezochten in de zomervakantie.

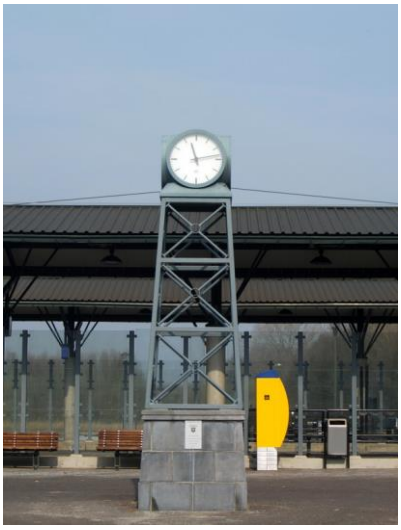

Geen huis in hetzelfde in de straten van Brandevoort, waarmee duidelijk iets anders wordt uitgedragen dan in gestandaardiseerde architectuur. Let op de kruisramen, de dakkapellen, het pleisterwerk, de sierlijke lantaarnpalen, het torentje en het kunstmatige watertje op de voorgrond.

Wat ik in de ‘oudbouw’-wijk waarnam zorgde bij mij voor vervreemding. Het was door de nieuwheid van de gebouwen meteen duidelijk dat ze niet werkelijk uit het verleden stamden, maar de zorg die was besteed aan de details vond ik fascinerend. Er werd ‘genostalgiseerd’; er werd in het meeste van wat ik zag actief gestreefd naar een effect van ‘verledenheid’. Verledenheid is een vertaling van het begrip ‘pastness’ uit de Angelsaksische wereld. Het gaat om een fantasievolle benadering van het verleden, die met historische waarachtigheid niet veel van doen heeft.

Mijn bezoek aan Brandevoort riep bij mij eindeloos veel vragen op. Zoals: hoe zal men deze wijk over honderd jaar waarderen? Zal men er geschiedvervalsing in zien, of alleen maar een ‘mooi plaat(s)je’ waarnemen vergelijkbaar met andere ‘historische’ settings? Zal men wat in Brandevoort is verricht als puur kunstmatig beschouwden, als gericht op onechte effecten, als een historiserende anomalie? Hoe zal men een locatie als deze vergelijken met modernistische hedendaagse wijken die in al hun lelijkheid wel authentiek zijn? Zal men in de toekomst deze laatste, nu meestal als lelijk beschouwde, wijken net zo waarderen als wij kastelen waarderen, die vroeger geen primair esthetische functie hadden?

Ik werd ook getroffen door hier en daar voorkomende, detonerende ijzeren hekken, waarachter ‘gated communities’ gevormd worden, waar men een gevoel van veiligheid ervaart, een afgesloten zijn van de boze buitenwereld. In zekere zin is een ‘gated community’ een dystopie die werkelijk bestaat. Leven we echt in een tijd waarin mensen zich op zulk een plek met een hek thuis voelen?

De tijd op een voetstuk bij station Brandevoort. Wordt de bezoeker uitgenodigd tot bespiegelingen over tijd en tijdelijkheid?

Brandevoort. Alles ademt hier ‘vroeger’: van de decoratieve bloembakken tot de al even decoratieve mat, van de trekbel tot de lantaarn en van het wapenschild met ridderhelm tot de ouderwetse deur. Dergelijke details bepalen de totaalbeleving.

Een ‘kerkje’ mag in een Brabants plaatsje niet ontbreken: er is wel een toren, maar er zijn geen diensten mogelijk.

Wandelen door een sprookje

Met een zelfde bril van studieuze flaneur op betrad ik het vestingstadje Heusden. Heusden werd aan het einde van de jaren zeventig teruggerestaureerd naar de situatie uit de zeventiende eeuw. In het door water en vestingwerken afgrensde stadje wordt een totaalverhaal over een esthetisch vroeger verteld. Sommigen beschouwen de aanblik van Heusden als kitsch, maar de meeste bezoekers vinden het er sfeervol en gezellig, getuige de stromen toeristen die het plaatsje trekt. De straten zijn er recht en niet grillig, zoals in het oude stratenplan van de bekende cartograaf Blaeu. Dat doet echter maar een beetje af aan het pittoreske karakter van wat men ziet. Details als decoratieve gevelstenen, stoeppalen, luiken en vooral ook uithangborden bepalen de sfeer.

Gevelsteen in Heusden: in hoeverre leeft men hier in een historiserend 'paradijs' of is er sprake van (zelf)bedrog?

Waar in Brandevoort, mede gebaseerd op Heusden, een gevoel van vervreemding zich van me meester maakte, is er in Heusden meer sprake van de betovering van een sprookje. Het verschil tussen Brandevoort en Heusden is dat de eerste locatie de bezoeker tot nadenken aanzet als in een experimenteel theaterstuk waarin wordt gespeeld met de fictionaliteit ervan, terwijl je in Heusden vooral tot voelen wordt aangespoord, je wordt er overdonderd als door een Hollywoodfilm die je beleeft, maar die je niet altijd ook op intellectueel vlak verwerkt.

De eerste ervaring, die in Brandevoort, kan als reflectieve nostalgie worden beschouwd, de tweede, die in Heusden, als restauratieve nostalgie. Deze beide termen zijn bedacht door de literatuurwetenschapper Svetlana Boym. In de reflectieve variant denkt men na over de eigen tijdelijkheid en over de onmogelijkheid om werkelijk naar 'vroeger' terug te keren, men ervaart naast vreugde ook verlies. Dat is minder het geval bij restauratieve nostalgie, waarin het verleden soms kritiekloos gevierd wordt en men op zoek is naar waarden en waarheden in wat ooit geweest zou zijn. In beide vormen wordt het verleden toegeëigend en een nieuwe plaats gegeven.

Uithangborden, ouderwetse letters, straatlantaarns, een torentje, een brievenbus uit tijden 'van weleer'. Alles op deze Heusdense foto connoteert 'verledenheid'.

Heusden. Moderniteit en historisering: auto's tegen een decor van 'ouderwetse' huizen, in stemmige kleuren met kruisramen en 'markiezen', zonneschermen.

Een brievenbus buiten gebruik. In Heusden zien we elementen uit verschillende verledens vermengd: straatlantaarns en brievenbussen van honderd jaar geleden met gebouwen die er zeventiende-eeuws uitzien.

Terug in de tijd op een toilet in Heusden.

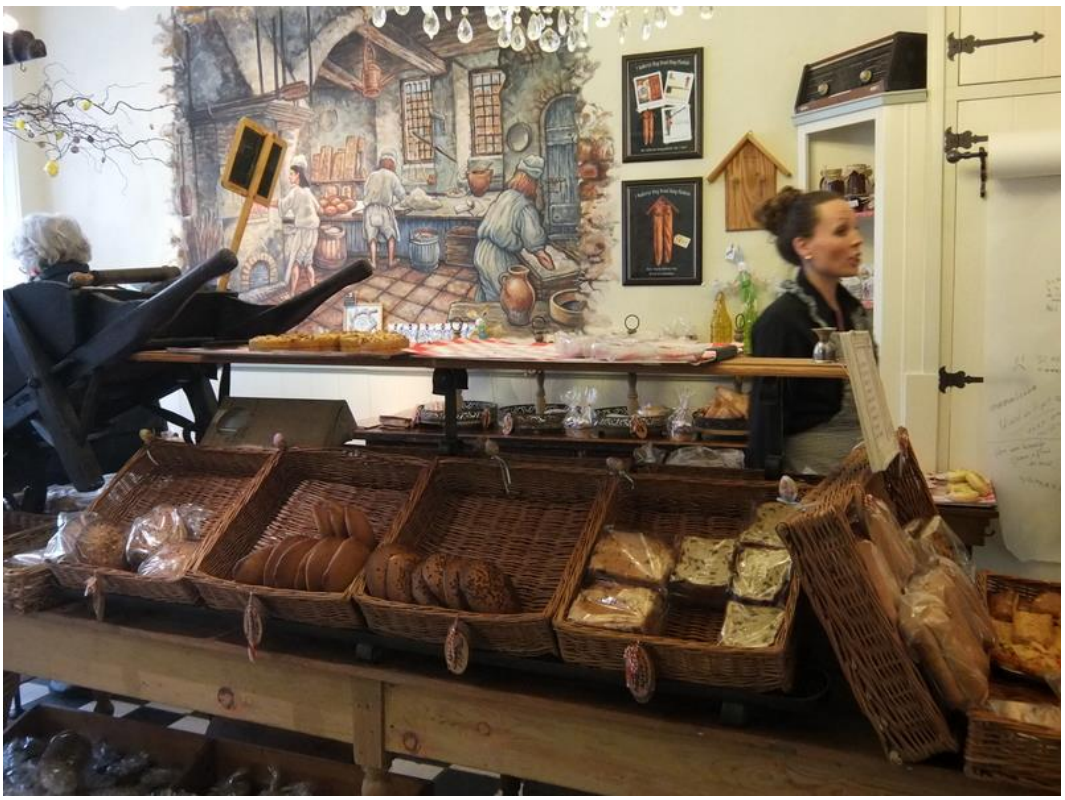
Een Heusdens uithangbord van een fabeldier; het verleden als sprookje. Let ook op de sierlijke krullen in de constructie die het bord in de lucht houdt. Ornamentenrijkheid associeert men soms met verledenheid, waarin niet alles functionalistisch gestroomlijnd is.

Conclusie: nostalgische sensatie?

De postkoloniale wetenschapper Sara Ahmed heeft geschreven over het begrip ‘affectieve economie’. In hoeverre wordt er op beide locaties commercieel ingespeeld op de emoties van de bezoekers en bewoners?

In Heusden zijn het vooral de bezoekers die, gelokt door het coherent vertelde sprookje, als toerist naar het vestingstadje komen. Bij de bewoners treedt na enige tijd een gewenning op en wordt de omgeving vanzelfsprekend, zo lijkt me.

In Brandevoort zijn het vooral de bewoners die ertoe verleid zijn hun buidel te trekken voor de dure huizen. Zij ervaren wat zij zien op den duur soms als normaal, terwijl bezoekers als ik met een gevoel van vervreemding achterblijven. Brandevoort is een stukje Brabant zoals Brabant geweest zou zijn, voor de globalisering en vermeende verjachtiging van het leven. Uit wat we waarnemen zijn bepaalde zaken weg gefilterd. We zien hier bijvoorbeeld geen multiculturele invloeden.

Een bakkerij in Heusden. Spelen de werknemers een rol in een decor van ‘verledenheid’?

In hoeverre bedriegen de inwoners en bezoekers zichzelf als zij rond zich kijken op plaatsen als deze? Is wat zij ervaren ‘echt’? De Franse postmoderne filosoof Baudrillard had het over de zogenoemde ‘hyperrealiteit’ waarin bijvoorbeeld in gebouwde omgevingen alleen nog maar werd verwezen naar imitaties en imitaties van imitaties. Niets zou meer echt zijn in de moderne wereld. Vraag is hoe erg dat zou zijn, als het waar was. De meeste mensen kunnen goed functioneren in deze (vermeende) hyperrealiteit. Er is echter een keerzijde: van een groeiende minderheid in onze samenleving wordt tegenwoordig te veel gevraagd, qua prikkels. Dergelijke mensen zouden baat kunnen hebben bij het leven in begrensde ervaringswerelden die plaatsen als Brandevoort en Heusden bieden.

De historicus Johan Huizinga schreef over de ‘historische sensatie’ of historische ervaring: momenten waarop men even overvallen wordt door een gevoel dat men echt in contact met het verleden zou staan, bijvoorbeeld als men een stuk perkament leest of een ridderhelm betast. Dat contact lijkt me vooral illusoir; het is onmogelijk om het verleden werkelijk zo te ervaren zoals het was. Door de historische sensatie wordt men onverhoeds overvallen, zo meende Huizinga. Het lijkt echter zo te zijn dat je er vooral door ‘overvallen’ wordt als je er al vatbaar voor bent en als je je in situaties begeeft die je in contact kunnen brengen met het verleden.

Ik meen dat er hiernaast ook een ‘nostalgische sensatie’ bestaat, waarin met kunstmatige effecten (zoals de besproken historiserende details) bewust een bepaald gevoel van verledenheid wordt opgeroepen. Waar de historische sensatie enigszins naïef en oncomplex is, is de nostalgische sensatie eerder volwassen en complex. Dit is met name zo in Brandevoort, waar men een spel speelt met het verleden. In Heusden wordt men meer overvallen door een ervaring die de historische sensatie lijkt te benaderen, maar die in zekere zin net zo kunstmatig is als wat in Brandevoort wordt opgeroepen. Elk gevoeld contact met (een idee over) het verleden is misschien uiteindelijk illusoir, maar daarom niet minder waardevol. Dit vermeende contact zegt echter meer over de rol van het verleden in het heden, dan over de historische werkelijkheid

Olivier Rieter promoveerde in 2018 in Tilburg op het proefschrift ‘Het patina van de tijd. Vormen en functies van hedendaagse nostalgie en nostalgisering in Noord-Brabant’.
(alle foto’s werden op aanwijzingen van Olivier Rieter gemaakt door Maria Wermenbol)